

PROSTOR

23 [2015] 2 [50]

ZNANSTVENI ČASOPIS ZA ARHITEKTURU I URBANIZAM
A SCHOLARLY JOURNAL OF ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

SVEUČILIŠTE
U ZAGREBU,
ARHITEKTONSKI
FAKULTET
UNIVERSITY
OF ZAGREB,
FACULTY
OF ARCHITECTURE

ISSN 1330-0652
CODEN PORREV
UDK I UDC 71/72
23 [2015] 2 [50]
195-470
7-12 [2015]



Af

POSEBNI OTISAK / SEPARAT OFFPRINT

ZNANSTVENI PRILOZI | SCIENTIFIC PAPERS

370-383 **ZRINKA BARIŠIĆ MARENIĆ**

GRADSKA KLAONICA
I STOČNA TRŽNICA U ZAGREBU
ARHITEKTA WALTERA FRESEA

PREGLEDNI ZNANSTVENI ČLANAK
UDK 725.42:637.513/72.036 W. FRESE
(497.5 ZAGREB)"19/20"

CITY MEAT PACKING PLANT
AND CATTLE MARKET IN ZAGREB DESIGNED BY
THE ARCHITECT WALTER FRESE

SUBJECT REVIEW
UDC 725.42:637.513/72.036 W. FRESE
(497.5 ZAGREB)"19/20"



SL. 1. PRODAVAONICA MESA, VODOTORANJ I STROJARNICA, IZVORNA FOTOGRAFIJA S ULAZA

FIG. 1. BUTCHER SHOP, WATER TOWER, AND ENGINE-HOUSE, ORIGINAL PHOTOGRAPH FROM THE ENTRANCE

ZRINKA BARIŠIĆ MARENIC

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
ARHITEKTONSKI FAKULTET
HR – 10000 ZAGREB, KAČICEVA 26
zbarisic@arhitekt.hr

PREGLEDNI ZNAJSTVENI ČLANAK

UDK 725.42:637.513/72.036 W. FRESE(497.5 ZAGREB)"19/20"

TEHNIČKE ZNAJSTOSTI / ARHITEKTURA I URBANIZAM

2.01.04. – POVIJEST I TEORIJA ARHITEKTURE
I ZAŠTITA GRADITELJSKOG NASLIJEĐA

ČLANAK PRIMLJEN / PRIHVACEN: 2. 10. 2015. / 7. 12. 2015.

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF ARCHITECTURE
HR – 10000 ZAGREB, KAČICEVA 26
zbarisic@arhitekt.hr

SUBJECT REVIEW

UDC 725.42:637.513/72.036 W. FRESE(497.5 ZAGREB)"19/20"

TECHNICAL SCIENCES / ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

2.01.04. – HISTORY AND THEORY OF ARCHITECTURE
AND PRESERVATION OF THE BUILT HERITAGE

ARTICLE RECEIVED / ACCEPTED: 2. 10. 2015. / 7. 12. 2015.

GRADSKA KLAONICA I STOČNA TRŽNICA U ZAGREBU ARHITEKTA WALTERA FRESEA

CITY MEAT PACKING PLANT AND CATTLE MARKET IN ZAGREB DESIGNED BY THE ARCHITECT WALTER FRESE

FRESE, WALTER
GRADSKA KLAONICA I STOČNA TRŽNICA
INDUSTRIJSKA ARHITEKTURA
MODERNA ARHITEKTURA
ZAGREB

FRESE, WALTER
CITY MEAT PACKING PLANT AND CATTLE MARKET
INDUSTRIAL ARCHITECTURE
MODERN ARCHITECTURE
ZAGREB

Jugoistočni dio Zagreba planski je namijenjen za industrijsko područje. Njemački arhitekt Walter Frese realizirao je sklop Gradske tržnice i stočnoga sajma na poziv gradonačelnika Vjekoslava Heinzela. Od 2000. godine ovaj sklop nije u funkciji te je otad udomio citav niz događanja (sub)kulture scene. Mnogo referentnih primjera u Zagrebu i Europi ukazuje na visoke potencijale napuštenih industrijskih zgrada pa je cilj afirmirati potencijale ovoga zanimljivog ostvarenja moderne arhitekture, koje, nažalost, unatoč zaštiti ubrzano propada.

The southeastern area of Zagreb was planned as an industrial zone. The City market and cattle fair complex, commissioned by the mayor Vjekoslav Heinzl, was the work of the German architect Walter Frese. Since 2000 the complex has been reused for other purposes, mainly as a (sub)culture venue. Many derelict industrial facilities have been successfully converted to new uses in Zagreb and throughout Europe. This article aims to point out the great potential of this interesting project of modern architecture which rapidly deteriorates despite protection efforts.

UVOD

INTRODUCTION

Problematika naslijeđa zgrada tehničke kulture, odnosno industrije, aktualizirana je posljednjih desetljeća u sklopu interdisciplinarnog područja industrijske arheologije. Taj segment naslijeđa postupno se revalorizira i sve intenzivnije uključuje na liste zaštićene baštine, odnosno svjetske baštine UNESCO-a. Nakon gašenja primarne funkcije, tj. prestanka proizvodnje, proizvodni sklopovi učestalo su prepušteni devastacijama.¹ Do nove, sekundarne funkcije proizvodnog sklopa traje razdoblje svojevrsnoga funkcionalnog 'vakuuma'. Provizorna korištenja napuštenog sklopa od strane, primjerice, nezavisne kulturne scene, u nekim slučajevima afirmiraju nove mogućnosti korištenja koje mogu prerasti i u novu trajnu funkciju. Kako su ti periferno građeni industrijski sklopovi inicirali širenje gradova, tako je i danas njihovom preobrazbom i obnovom moguće oplemeniti urbanitet tih dijelova širega gradskog centra. Zorni je i avangardni primjer zagrebačke Glip-toteke HAZU, zbirke što je smještena u napuštenoj Kozari u Medvedgradskoj ulici, koja je prenamijenjena 1937.-1945. godine.

GRADSKA KLAONICA I STOČNA TRŽNICA, HEINZELOVA 66

CITY MEAT PACKING PLANT AND CATTLE MARKET, HEINZELOVA 66

• Obilježja lokacije na jugoistočnoj periferiji Zagreba – industrijska zona 20. st. – Sta-

ra zagrebačka Klaonica² djelovala je u Klaonickoj ulici (današnja Bauerova ulica), u zoni koja se početkom 20. stoljeća intenzivno urbanizira. Godine 1921. donesena je odluka o gradnji nove Gradske klaonice i stočne tržnice u Ulici Laščinsćak (današnjoj Heinzelovoj ulici). Zona u jugoistočnoj periferiji Zagreba, načelno definirana kao 'Predjel za tvornice', planski je predviđena za smjestaj industrije još 1898. godine Generalnom osnovom o budućem razvitku grada. Konkretniji prijedlog moderne industrijske zone u jugoistočnoj periferiji Zagreba uslijedit će 1907. na temelju „Nacrta područja i okolice slob. i kr. glavnoga grada Zagreba. Osnova za budući raspored željezničkih uredaba" Milana Lenucija.³ Neposredna blizina željezničke pruge bila je bitan čimbenik za lociranje proizvodnih sklopova. Novi proizvodno-sajamski sklop, kao i niz drugih proizvodnih sklopova u tome dijelu grada, povezan je odvojcima željezničkih kolosijeka sa sjevernom željezničkom prugom. Izvorna Ulica Laščinsćak (ispod koje teče nadsvođeni potok Laščinsćak) danas nosi ime arhitekta Vjekoslava Heinzela, gradonačelnika Zagreba, za čijeg je načelnikovanja i inicirana izgradnja novoga sklopa Gradske klaonice i stočne tržnice.⁴

• **Projekt izvedenoga klaonicko-sajamskog sklopa, Walter Frese, 1928.-1931.** – Projekt velikoga sajamsko-klaonickog sklopa povjerio je gradonačelnik Vjekoslav Heinzl arhitektu Walteru Freseu iz Berlina, stručnjaku za

¹ Ako to razdoblje predugo traje, primjer zagrebackoga Paromlina ukazuje, katkada ni činjenica zaštite ne pomaže u ocuvanju kulturnoga dobra od krajnjeg rušenja.

² U Zagrebu je 1820. otvorena prva, a 1869. druga klaonica. [*** 1932.]

³ KNEŽEVIC, 1992: 169-197; ŠEPIC, 2010: 239-249

⁴ „Priznanje za to da je doslo do izgradnje ove velike i lijepe građevine, ide u prvome redu bivsemu načelniku grada Zagreba, arhitektu Vjekoslavu Heinzelu. On je poveo pregovore i doveo do zaključka za izgradnju nove klaonice i stočne tržnice.” [FRESE, 1932.a: 37]

⁵ Walter Frese (1872.-1949.), njemački je arhitekt sa sjedištem u Berlinu i specijaliziran na području industrijske arhitekture. Bio je voditelj Tehničkog ureda za projektiranje klaonica i stočnih tržnica, ali i odbora za nadzor takvih sklopova u Njemačkoj i Austriji, i to s aspekta higijene, sigurnosti i kontrole. Autor je klaonickih sklopova u Neussu (1903.-1905.), St. Johannu, Elbertfeldu, Bochumu, Rostoku, Zagrebu i dr.

⁶ FRESE, 1932.a: 37

⁷ LASLO, 2011: 23

⁸ 1928.-1929. Stambeno-poslovna zgrada Srpske pravoslavne općine, Preobrazenska 2 / Ilica, Zagreb (J. Denzler; M. Kauzlaric; S. Kliska); 1928.-1931. Stambeno-poslovna zgrada Herzog i prolaz Harmica, Pod zidom 6 (rekonstrukcija i dogradnja stambeno-poslovne zgrade Gavella, Trg bana Josipa Jelčića 6), (I. Fischer + atr. aut. Z. Nepenina udana Dumengijic); 1928. Stambena zgrada Blühweiss, Domagojeva 2 (H. Ehrlich); 1928.-1929. Stambena zgrada Deutsch, Vukotinovićeve 3 (Z. Neumann); 1928.-1929. Stambeno-poslovna zgrada, Draškovićeve 30 / Dordiceve 23 (V. Šterk); 1928.-1931. Veslački klub Uskok na Savi (A. Ulrich, devastiran) – sve u Zagrebu. [UCHYTIL i sur., 2007.]

⁹ Velika dimenzija parcele potrebna je zbog koncentriranoga stočnog sajma (3200 grla stoke na dnevnoj bazi,

gradnju takvih sklopova.⁵ Arhitekt Frese izradio je projekt 1928. godine, gradnja se izvodila pod nadzorom projektanta⁶ i arhitekta Ivana Zemljaka iz Projektnog odsjeka Gradske uprave. Konzultativni nadzor provodio je i arhitekt Peter Behrens, glasovit njemački arhitekt koji je tada u Zagrebu boravio zbog projekta nadogradnje i preoblikovanja kuće Feller na središnjemu zagrebačkom Trgu bana Jelacića.⁷ Za zagrebačku modernu arhitekturu upravo je 1928. godina bila značajna jer je predstavljala prijelomnicu – godinu otkad su se u Zagrebu izgrađivale prve zgrade prema načelima moderne arhitekture.⁸

Prema Freseovu projektu velika je parcela dimenzija 400x260 m razdijeljena na južnu stočnu tržnicu (odnosno sajmište) i sjeverni integrirani procesni industrijski blok Gradske klaonice. Cjelokupna zagrebačka trgovina stoke odvijala se na tom prostoru, a dopremala se zaprežnim kolima (za koja je bila predviđena velika površina na južnome dijelu parcele) ili željezničkim odvojcima na parcelu.⁹

Industrijski sklop klaonice uvučen je u drugi plan parcele.¹⁰ Obilježava ga ortogonalna struktura prizemnih hala te gradacija visina prema sjeveru, gdje je dominirao dimnjak¹¹ i visok toranj za vodu. Toranj za vodu, proporcija poput maloga nebodera¹² obloženog crvenom opekcom, s ekspresivnim cilindričnim betonskim aneksom, bio je značajan orijentir u širem prostoru jugoistočne periferije Zagreba. To je područje planirano za moder-

ali i pretpostavke potrebe 100% proširenja pojedinih dijelova pogona. [FRESE, 1932.a: 38]

¹⁰ 1928.-1931., izvedba: GP „Union d.d.“, uz tehnološku opremu poduzeca „Škoda“, izvedbeni projekt konstrukcije: arh. Nikola Molnar. [PALADINO, 2009./2010.: 151]

¹¹ Dimnjak je u međuvremenu srušen.

¹² Zapravo, to je prva moderna visokogradnja u Zagrebu od 9 etaža. Tzv. Prvi zagrebački neboder, stambeno-poslovna zgrada Radovan, izveden je prema projektu Slavka Löwyja 1933.-1934. na uglu Masarykove 22 i Gundulićeve ul., dok je Matica hrvatskih obrtnika kao ugrađena visokogradnja izvedena u Ilici 49 prema projektu Zvonimira Pozgaja i Aleksandra Freudenreicha 1937.-1940.

¹³ „Nacrt područja i okolice slob. i kr. glavnoga grada Zagreba. Osnova za buduću raspored željezničkih uređaba“ [KNEŽEVIĆ, 1992: 185; SEPIĆ, 2010: 239-249]

¹⁴ Projekt prof. Drage Iblera – interpolacije nebodera na početku Ilice u novoplanirani Zakladni blok na Trgu bana Josipa Jelacića 1929./30. – dr.sc. Željka Corak interpretira u kontekstu teme ‘sišanja’ tornjeva zagrebačke katedrale, projektnoga prijedloga Iblerova studenta na Umjetničkoj akademiji, Mladena Kauzlarica 1927. godine, odnosno ‘sakralizacije’ poslovnoga središta grada. Nadovezujući se ovdje na temu ‘desakralizacije’ središta Zagreba [CORAK, 1981: 166], na jugoistoku Zagreba intenzivna industrijalizacija u silueti grada tvori novu simboliku modernoga, industrijskoga grada, kasneći pritom za zapadnoeuropskim središtima, podjednako koliko i dolazak prve željezničke pruge u Zagreb 1862. godine, u odnosu na izgradnju željeznice u Velikoj Britaniji.

¹⁵ FRESE, 1932.a: 38; FRESE, 1932.b: 56

¹⁶ FRESE, 1932.a: 38; FRESE, 1932.b: 56. Uz natkriveni ulaz, gdje se pregledavala stoka, smješteni su upravna zgrada, laboratorij, zgrada za restoran, stambena zgrada direktora i veterinar.



SL. 2. ZAGREB, LOKACIJA PLANIRANE KLAONICE 1923. I ORTOFOTO 2015.

FIG. 2. ZAGREB, LOCATION OF THE PLANNED MEAT PACKING PLANT IN 1923 AND ORTOFOTO FROM 2015

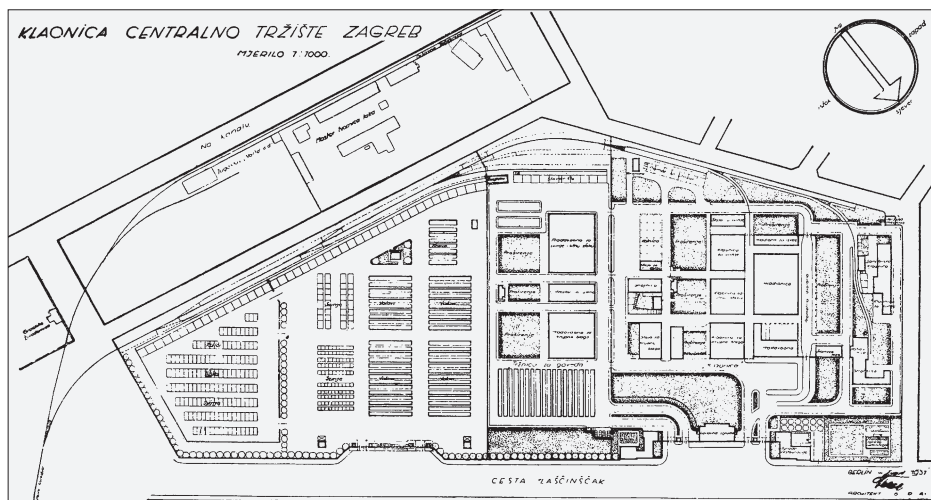
nu industrijsku zonu planom Milana Lenucija iz 1907. godine.¹³ Tijekom gotovo cijeloga 20. stoljeća jugoistočnim su predgrađem Zagreba dominirale vertikale dimnjaka i određivale industrijski karakter grada.¹⁴ Upravo je industrijalizacija ona potka kojoj Zagreb duguje svoj enormni rast i razvoj toga razdoblja.

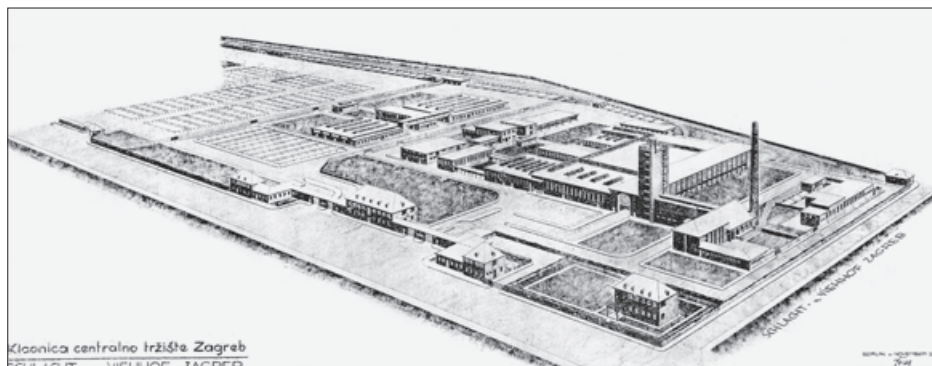
Prateće zgrade uprave i laboratorija uz ulaze iz Heinzelove ul. obilježavala je ambijentu i tradiciji podređena arhitektura, što je bio zahtjev Gradske uprave. Te zgrade tradicionalnijeg izraza tvorile su uličnu fasadu sklopa uz Heinzelovu ulicu. „Strogo je održan princip, da stanovi i prostorije koje ne pripadaju direktno poslovanju klaonice, leže izvan terena klaonice i tržnice te da su pristupačni samo s ulične strane“, pojašnjava dalje projektant Frese.¹⁵ Kosi krovovi uličnih zgrada bili su ustupak arhitekta Fresea traženjima „uprave iz mjesnih lokalnih razloga“, a ta činjenica ukazuje da je upravo ‘uprava’ inžistirala na uvlačenju moderne arhitekture u drugi plan parcele te rane 1928. godine. Očiti je to pokazatelj opreznoga prihvatanja moderne arhitekture, koje prvi projekti u Zagrebu datiraju od 1928. godine.

Prizemni industrijski sklop klaonice i stočne tržnice uvučen je u drugi plan parcele. Niski prizemni sklop kubičnih formi obilježavala je

SL. 3. GRADSKA KLAONICA I STOČNA TRŽNICA, SITUACIJA SKLOPA

FIG. 3. CITY MEAT PACKING PLANT AND CATTLE MARKET, LAYOUT PLAN





SL. 4. ZRAČNA PERSPEKTIVA SKLOPA
FIG. 4. AERIAL VIEW OF THE COMPLEX

obloga crvenom fasadnom opekam i betonski zid u donjoj zoni. Zenitalni potezi nadsvjetla¹⁷ omogućavali su adekvatno osvjetljenje i prozračivanje prilaznih komunikacija za dovodenje stoke, odnosno diferenciranih prostora tržnice za razlicita 'blaga' – odnosno stoku, kako je tada nazivana. Projektant je posebnu pozornost pridavao diferenciranju komunikacija kupaca i prilaza stoke u tom sklopu stočne tržnice. U rješenju sklopa klaonice projektant Frese odbacio je prijašnji karakterističan sustav spojenih dvorana i referirao se većim dijelom na vlastitu realizaciju analognoga sklopa u Bochumu u Njemačkoj, uvodeći pojedine novitete na području bivše Jugoslavije.¹⁸ Sustav visećih transportnih tračnica i čak 36 dizalica u interijeru prostora izveden je prema projektu tvornice „Skoda” u Češkoj¹⁹, a dijelom je sačuvan i danas.

Kompleksan tehnološki proces klaonice objedinjavao je prostore staja za životinje, klaonice, obrade i analizu mesa do hladnjače, ledane i vodotornja²⁰, te zgrade za proizvodnju pare. Sustav transporta na lokaciji integrirao je dostavu i odvoz vagonima putem željezničkih kolosijeka, kolima s konjskom zapregom – do

interijerskih visećih tračnica i dizalica, te predstavlja kompleksno infrastrukturno rješenje.

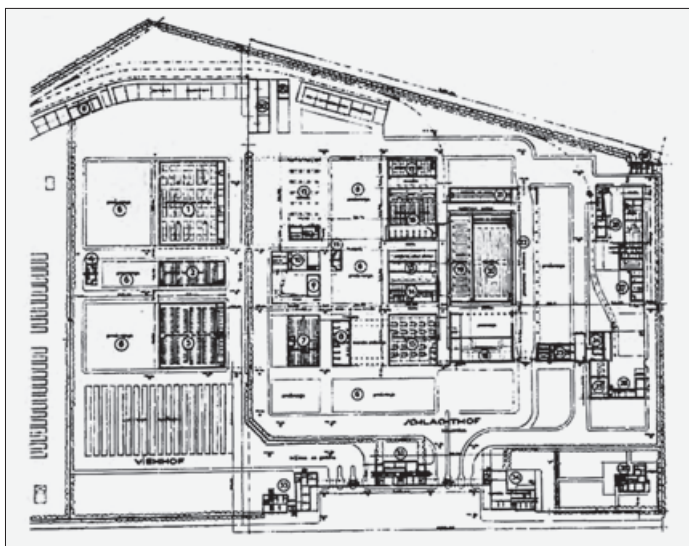
Ravni krov izbor je projektanta, kako zbog racionalizacije troškova i higijene prostora (izbjegavajući upotrebu drva) tako i zbog modernoga suvremenog izraza. Obloga modernih zgrada sklopa crvenom fasadnom opekam rijetka je u hrvatskoj modernoj arhitekturi toga razdoblja. Promišljen i uspješan spoj dvaju kontrastnih izraza, tradiciji i ambijentu podređene arhitekture uz ulaznu zonu i avangardne arhitekture industrijskoga bloka²¹, odjeljivao je potez parkovnih prostora, danas značajnih pejzažnih vrijednosti.

• **Značenje ostvarenja** – Prilikom otvorenja sajamsko-klaoničkog sklopa, u svečanom govoru visokih uzvanika rečeno je kako su „klaonica i tržnica grada Zagreba, sa stajališta tehničkog i arhitektonskog, najbolje izvedena naprava sadašnjice”.²²

U Heinzeloj, nasuprot Gradskoj klaonici, potkraj tridesetih godina 20. stoljeća izgrađuje se paviljonski sklop Veterinarskoga fakulteta prema projektu prof. Zvonimira Vrkljana (1937.-1962., u nekoliko etapa).²³ Ova je lokacija odabrana za studij veterine zbog postojećih nužnih programskih sadržaja koje je bilo moguće koristiti u nasuprotnoj Gradskoj klaonici.²⁴ Izvedbom komplementarne visokoškolske institucije sklopa Veterinarskoga fakulteta ostvaren je značajan doprinos urbanizaciji te periferne zone Zagreba, i to ponajprije sadržajem fakultetske namjene i modernom arhitekturom paviljonskog sklopa velikog mjerila.

Uz navedenu gradotvornu ulogu sklopa značajan je i utjecaj na druga srodna ostvarenja.²⁵ Ujedno, vrijedno je istaknuti kako su u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju rijetki industrijski sklopovi ostvareni prema projektu

SL. 5. GRADSKA KLAONICA, TLOCRT SKLOPA
FIG. 5. CITY MEAT PACKING PLANT, PLAN



¹⁷ Arhitekt je nastojao da samo difuzna svjetlost sa sjeverne strane ulazi u prostor, a konstruiran je i zaštitni krov protiv prejakog osuncanja s drugih strana. Nadsvjetlo omogućuje osvjetljenje, ali i prozračivanje prostora. Zenitalno osvjetljenje primijenjeno je i na Gradskoj tržnici, Dolac 2, Zagreb (1926.-1930., Vjekoslav Bastl), te u operacijskim dvoranama Sanatorija dr. Jokovića, Klaićeva ul. 16, Zagreb (1908.-1910., Ignjat Fischer).

¹⁸ Dvorana za omamljivanje životinja, prostor za pregledavanje na trihinelu itd. [FRESE, 1932.a: 41]

¹⁹ LASLO, 2010: 23

²⁰ „Klaonica posjeduje vlastitu opskrbu vodom pa je iznad ceste između tvornice leda i kotlovnice postavljena visoka vodospremnica, izvedena u modernom obliku.” [FRESE, 1932.b: 55]

²¹ LASLO, 2011: 23

²² FRESE, 1932.a: 37; FRESE, 1932.b: 57

²³ VRKLJAN, 1995: 159-162, BARIŠIĆ MARENIĆ, 2004: 167-177

²⁴ Prvotna promišljanja za smještaj Veterinarskoga fakulteta „vezivala su se uz lokaciju” Poljoprivredno-sumarskog sklopa u Maksimiru, no nakon niza problema – izborom lokacije nasuprot Gradskoj klaonici ostvarena je racionalna odluka i redukcija izvedenih sadržaja toga paviljonskog sklopa [VRKLJAN, 1995: 159-162; BARIŠIĆ MARENIĆ, 2004: 167-177]. Ujedno, sukladno suvremenim

arhitekata. Uz iznimku zaboravljenih tvornica – Tvornice aluminija u Lozovcu pokraj Šibenika arhitekta Vladimira Potočnjaka (1936.-1939.) i Zavoda za proizvodnju lijekova u Kalinovici pokraj Samobora arhitektice Zoje Dumengjić (1939.-1944.)²⁶ – ovo ostvarenje njemačkog arhitekta Waltera Fresea prethodi intenzivnijem arhitektonskom promišljanju i izvedbama tvorničkih sklopova koje će uslijediti nakon Drugoga svjetskog rata prema projektima arhitekata.²⁷

Cijeli niz publiciranih prikaza sklopa Gradske klaonice u stručnoj literaturi ukazuje na značenje tog ostvarenja. U sklopu prvoga godišta stručnog časopisa „Građevinski vjesnik” autorski prikaz djela njemačkog arhitekta Waltera Fresea 1932. godine objavljen je u dva dijela.²⁸ Osvrt na tu zagrebačku realizaciju objavljen je i u značajnome njemačkom časopisu „DBZ – Deutsche Bauzeitung” 1933. godine.²⁹ Arhitekt Aleksander Laslo, jedan od vodećih poznavatelja zagrebačke arhitekture, prikazani je klaonički sklop 2011. godine uvrstio i u *Arhitektonski vodič Zagreba*.³⁰ U vodiču koji objedinjuje najznačajnija ostvarenja zagrebačke arhitekture 1898.-2010. taj industrijsko-sajamski sklop predstavlja jedini primjer te tipologije i time je njegovo istaknuto značenje posebnije. Unatoč tomu, „klaonica... godinama propada, mada (ili upravo zbog toga) se radi o zaštićenom kulturnom dobru velike i arhitektonske i tržišne vrijednosti”, pronicljivo navodi Barbara Matejčić u tekstu *Industrijska baština dobro gori*.³¹

POSTOJEĆE STANJE

PRESENT CONDITION

Ovi su pogoni bili u sastavu nekoliko poduzeća za preradu i distribuciju mesa. Recentna su poduzeća „Sljeme” i „Zagrepcanka”, po

visokoškolskim tendencijama, integriranje visokoškolskog procesa s proizvodnim sklopovima, svojevrsni ‘cluster’, koji je u Hrvatskoj postojao i u Sisku (studij metalurgije i Željezara Sisak).

²⁵ Zavod za proizvodnju lijekova u Kalinovici pokraj Samobora, arhitektice Zoje Dumengjić, 1939.-1944., utjecaj generira u formiranju visokoga vodotornja analognih proporcija i strukturiranju sklopa za smještaj životinja [BARIŠIĆ MARENIĆ i sur., 2008: 16-20]. Institut s klinikama za porodiljstvo i kirurgiju (1957.-1959., arhitekti Zvonimir Vrkljan i Ninoslav Kučan), ostvaren u nasuprotnom sklopu Veterinarskoga fakulteta, obilježavaju trijemovi sa zenitalnim osvjetljenjem. [BARIŠIĆ MARENIĆ, 2004: 167-177]

²⁶ BARIŠIĆ MARENIĆ, MEDAK, 2008: 16-20

²⁷ Naime, u tome razdoblju u Hrvatskoj industrijske i infrastrukturne sklopove realizirali su većinom ovlaštene graditelji ili inženjeri građevine, a u manjem broju arhitekti.

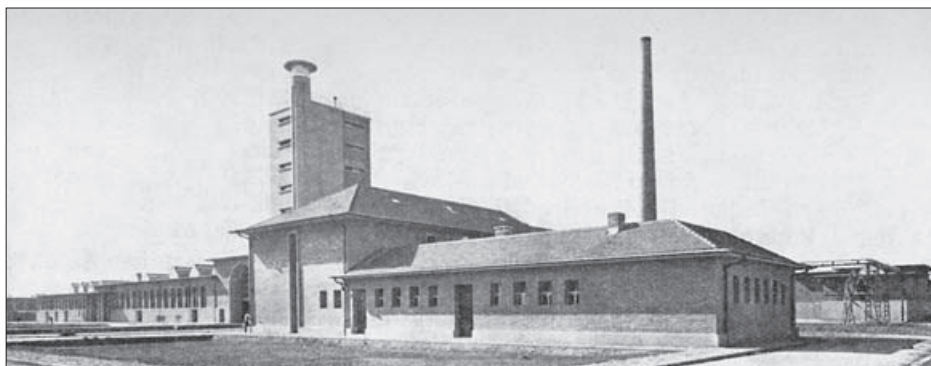
²⁸ FRESE, 1932.a: 37-42; FRESE, 1932.b: 53-57

²⁹ SIEWERT, 1933: 35-42. Nevelik je broj stručnih prikaza moderne hrvatske arhitekture prisutan u europskim izdanjima, stoga je i ova činjenica to značajnija.

³⁰ LASLO, 2011: 23

³¹ <http://pogledaj.to/arhitektura/industrijska-bastina-dobro-gori/>

³² *** 2015: 12



SL. 6. PRODAVAONICA MESA, VODOTORANJ I STROJARNICA, IZVORNA FOTOGRAFIJA SA SJEVEROISTOKA
FIG. 6. BUTCHER SHOP, WATER TOWER, AND ENGINE-HOUSE, ORIGINAL PHOTOGRAPH FROM NORTHEAST

kojoj se sklop često i naziva. Sklop klaonice i mesnoprerađivačke industrije djelovao je do 2000. godine, kada je napušten pa je pokrenut stečajni postupak. Grad Zagreb kupio je 2001. godine taj sklop, a zbog neriješenih imovinsko-pravnih odnosa pokrenut je sudski postupak te danas sklopom upravlja Zagrebački holding.³² Južni, otvoreni dio parcele nije više u sastavu sklopa pa je recentno izgrađen.

Aktualan je svojevrsan funkcionalni ‘vakuum’, koji učestalo obilježava napuštene sklopove tehničke kulture nakon gašenja prvotne funkcije do njegove prenamjene i obnove. Posljednjih petnaest godina obilježavaju provizorna korištenja klaoničkog sklopa. Izniman potencijal takvih napuštenih industrijskih sklopova često prva prepoznaje alternativna kulturna scena. Klaonički je sklop udomio u tome razdoblju niz koncerata, izložaba, performansa i predavanja, ali i skvotera. Dan D – sajam dizajna već se godinama vrlo uspješno održavao u prostorima Gradske klaonice. Minimalne intervencije potrebne su za provizorna korištenja sklopa i ilustriraju tzv. *bottom-up* pristup, koji može biti i trajno rješenje ili uspješno inicirati nove permanentne namjene i intervencije. Ujedno, sklop je sve učestalije tema promišljanja i studenata, kako Arhitektonskog fakulteta tako i Akademije dramske umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu.

Sklop Gradske klaonice zaštićeno je kulturno dobro od 2004. godine. Registriran je sklop zgrada i pejsažnog okruženja kao Industrijski krajolik – povijesna cjelina industrijskoga



SL. 7. OTPREMNA HALA
FIG. 7. SHIPPING ROOM

SL. 8. ISTOČNO PROČELJE SKLOPA GRADSKJE KLAONICE I INTERNE CESTE
FIG. 8. EAST ELEVATION OF THE CITY MEAT PACKING PLANT COMPLEX AND INTERNAL ROAD





SL. 9. OTPREMNA HALA, IZVORNO STANJE
FIG. 9. SHIPPING ROOM, ORIGINAL CONDITION



SL. 10. POŽAR U NAPUŠTENJOJ GRADSKOJ KLAONICI
FIG. 10. FIRE IN ABANDONED CITY MEAT PACKING PLANT

SL. 11. VODOTORANJ S JUGA, 2004.
FIG. 11. WATER TOWER FROM THE SOUTH, 2004



kompleksa „Gradska klaonica i stočna tržnica”³³, a „Mjere zaštite odnose se na potrebu očuvanja izvorne povijesne strukture procesnog postrojenja, koje svojim smještajem, volumenom i oblikovanjem dokumentira jedno značajno razdoblje u razvoju grada i u bitnome određuje njegovu povijesnu urbanu matricu. Očuvanje povijesne građevne strukture podrazumijeva restituciju i sanaciju graditeljskog fonda spomeničke vrijednosti, uz mogućnost neinvazivne adaptacije i prenamjene, te mogućnost rekonstrukcije i uklanjanja objekata bez osobitih vrijednosti i gradnju prema detaljnim konzervatorskim uvjetima”. Iz cijeloga sklopa izuzet je južni dio parcele stočne tržnice, čime izvorni sklop gubi autentičan okvir, a pojedine obodne prigradnje predviđene su za rušenje.

PERSPEKTIVE RAZVOJA ZAŠTIĆENOGA SKLOPA

PROTECTED COMPLEX AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES

Prema Generalnome urbanističkom planu Grada Zagreba³⁴ sklop Gradske klaonice nalazi se unutar površine za koju je planirana mješovita namjena, pretežito poslovna (M2).³⁵ Sklop „Zagrepcanke” u Heinzelovoj ulici jest zona Gradskog projekta, za koji je predviđen raspis natječaja.³⁶ Prema recentnim izmjenama i dopunama GUP-a iz 2013. godine „Na području Zagrepcanke – Heinzelova, J. Gređelj, ... preispitat će se i mogućnost gradnje građevina viših od 9 etaža”.³⁷ Na temelju te znakovite Odluke o izmjenama GUP-a slute se vizije novoga sklopa.

Danas sklop nekadašnje Gradske klaonice nije adekvatno iskoršten pa je zbog neodržavanja izložen rapidnom propadanju. Aktualna su provizorna korištenja prostora u skladišne svrhe na temelju natječaja Zagrebackog holdinga grada Zagreba koncem 2014. godine. Sklop je ponuđen u zakup za „skladište, posredničke usluge, agencije, sportske, uredske, trgovačke, proizvodnačke i preradivačke djelatnosti, na razdoblje od pet godina”, uz stanovite napomene.³⁸

S druge strane, ova golema i sačuvana industrijska struktura ima velikih potencijala za

obnovu i prenamjenu. Potencijale prenamjene zorno ilustriraju istaknuti europski primjeri, od kojih su pojedini prikazani i u ovome radu. Ujedno, potrebno je osvijestiti kako i u urbanome tkivu Zagreba postoji nekoliko uspješnih primjera obnove industrijskog naslijeđa za raznovrsne nove namjene – od stanovanja, muzejskih i galerijskih namjena do radikalnijih zahvata za trgovačke i druge namjene. Premda su ostvarenja pretežito samo parcijalne intervencije u izvornim industrijskim sklopovima, njihova je prenamjena vrlo dobro prihvaćena u stručnoj, ali i široj javnosti. I tu činjenicu treba osvijestiti i afirmirati te razbijati predrasude o industrijskom naslijeđu – donedavno izrazito podcijenjenom segmentu graditeljske baštine. Obnovu treba racionalno promišljati i u financijskom pogledu. O tome svjedoče zapadnoeuropski primjeri ostvareni na temelju iscrpnih *feasibility* studija kojima se analizira isplativost svake intervencije. Interdisciplinarni pristup ovoj specifičnoj tematici jedini je mogući preduvjet kvalitetnoj obnovi toga vrijednog i značajnog segmenta graditeljskog naslijeđa.

• **Intervencije na napuštenim industrijskim sklopovima Zagreba** – Na primjeru zagrebačke industrijske baštine i njezine samo djelomične obnove cijeli je niz ostvarenja, ali većim dijelom samo parcijalnih intervencija. Njihov sažeti prikaz ima namjeru ilustrirati potencijale takvih obnova, ostvarenja koja su dobro prihvaćena od strane šire javnosti. Pojedine obnove okrunjene su i najvišim stručnim, domaćim nagradama i međunarod-

³³ <http://www1.zagreb.hr/galerijakd.nsf> „Cjelovitost i očuvnost autentične graditeljske strukture, te prepoznatljivo prostorno-organizacijsko funkcioniranje postrojenja Povijesnu cjelinu sklopa ‘Gradske klaonice i stočne tržnice’ čine važnim ostvarenjem značajnoga povijesnog razdoblja u razvoju grada Zagreba, te ga nedvojbeno označuju svojstvom kulturnog dobra. Očuvana izvorna građevna struktura procesnog postrojenja zauzima istaknuto mjesto unutar industrijske arheologije zagrebačke i cjelokupne hrvatske graditeljske baštine, te kao takva također pridonosi određenju kulturnog dobra. Građevinska supstancija koja je adaptacijama i dogradnjama bitno izmijenila strukturu, iako posjeduje stanovitu vrijednost, izdvajanjem je prostora stočne tržnice ostala izvan konteksta, te, kao ni kasnije gradnje, nema obilježja kulturnog dobra.” [PALADINO, 2009/2010: 151]

³⁴ Generalni urbanistički plan Grada Zagreba (Službeni glasnik Grada Zagreba 16/2007., 8/2009. i 7/2013.) utvrđuje temeljnu organizaciju prostora, zaštitu prirodnih, kulturnih i povijesnih vrijednosti, korištenje i namjenu površina s prijedlogom uvjeta i mjera njihova uređenja, za područje od oko 220 km² i obuhvaća uže gradsko područje između međvedničke šume i zagrebačke obilaznice, uključujući i njegovo povijesno središte.

³⁵ Kartografski prikaz 1. Korištenje i namjena prostora, mj. 1:5000.

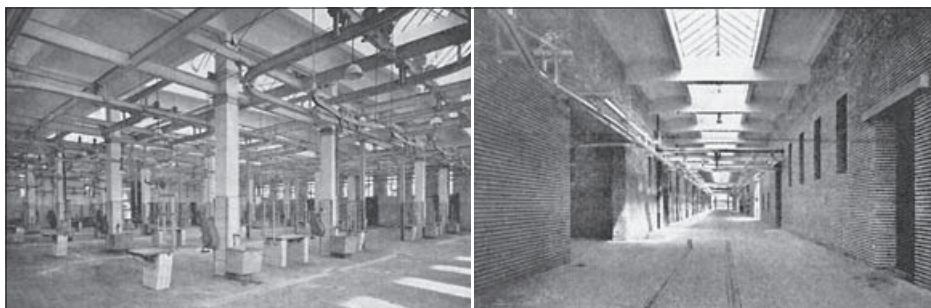
³⁶ Gradski se projekti izrađuju za zahvate u prostoru gdje je Grad partner u realizaciji, bilo da je vlasnik zemljišta bilo da je već uložio ili će tek ulagati kako bi stvorio novu gradsku kvalitetu (građevine javne i društvene namjene, parkovi, infrastruktura i sl.). Područja i teme gradskih projekata obuhvaćaju i prenamjenu stare industrije. [<http://www1.zagreb.hr/zagreb/slglasnik.nsf>]

nim priznanjima. No s druge strane, prikazani i analizirani sklop Gradske klaonice sa stočnom tržnicom nužno je u kontekstu obnove promatrati cjelovito, a ne segmentirano. Stoga su u prilogu navedene cjelovite prenamjene odabranih europskih ostvarenja kao referentni primjeri koji zorno ilustriraju potencijale takvih obnova.

Jugoistočna periferija Zagreba uz Radničku cestu, južno od željezničke pruge, planski je predviđena za industrijsku zonu Zagreba početkom 20. stoljeća. Stoljeće poslije industrijske su hale uglavnom izgubile primarnu funkciju. Njihove sudbine obilježava široka skala – od devastacija, postupnih degradacija do spontanijih ili promišljenih obnova.

U dijelovima napuštene tvornice Katran³⁹ na Radničkoj cesti, nakon niza požara, glumac Mario Petreković uredio je velik stambeni prostor te je snimljen niz spotova, ureden je klupski prostor, održane su kazališne predstave, koncerti, snimanja, izložbe i dr. Primjer je to *bottom-up* intervencije⁴⁰ koju obilježavaju adaptacije i improvizacije, a iniciraju neprofitne grupacije ili pojedinci limitiranih ekonomskih sredstava. Ali unatoč tomu, neupitan je njihov pozitivni utjecaj u smislu oplemenjivanja sadržaja suvremenoga grada, a u konačnici i očuvanja industrijske baštine u kojoj habitiraju.

Napuštenu Tvornicu papira na Zavrtnici⁴¹ danas koriste brojni korisnici. Sklop zgrada, koji je postavljen poštujući dispoziciju istok-zapad, u otklonu je na postojeću matricu Zavrtnice. Agencija Bruketa&Žinić OM jedan je od



SL. 12. KLAONICA, INTERIJER, IZVORNO STANJE
FIG. 12. MEAT PACKING PLANT, INTERIOR, ORIGINAL CONDITION

istaknutijih korisnika sklopa, a taj segment obilježava grafizam pročelja kojim dominira hipertrofirana tipografija i crno-bijeli kolorit. Interijer tvorničkih prostora, realizacije Brigada arhitekata⁴², ostvaren je skromnim budžetom, ali vrlo uspješno, inspirativno i usklađeno potrebama dizajnerske agencije. Upravo je ostvarenju interijera Agencije Bruketa&Žinić OM dodijeljena nagrada natjecanja *Iconic Awards* u kategoriji korporativnih interijera, i to za koncept kreativnoga i ekonomičnoga uredskog prostora.⁴³

Nagrade za kvalitetne prenamjene učestalo okrunjuju prenamjene napuštenih industrijskih zgrada. Strukovna nagrada za interijer „Bernardo Bernardi” za najuspješnije ostvarenje na području oblikovanja i unutrašnjeg uređenja dodijeljena je 2011. godine Laubi – kući za ljude i umjetnost za obnovu nekadašnjega Tekstilnog skladišta TKZ-a (izvorno jahaonice Konjaničke vojarne, Građevinsko poduzeće Eisner-Ehrlich, 1910.). Ostvarenje na zagrebackom Črnomercu, koje potpisuju arhitektice Alenka Gacic-Pojatina, Branka Petković, Ana Krstulović i Morana Vlahović, značajno je sadržajno obogaćenje koje je pridonijelo urbanitetu toga zapadnog dijela gra-

SL. 13. GRADSKA KLAONICA, DEVASTIRANI INTERIJER, 2011.
(DAN D – SAJAM DIZAJNA)
FIG. 13. CITY MEAT PACKING PLANT, DEVASTATED INTERIOR, 2011 (D DAY – DESIGN FAIR)

37 *** 2013.

38 <http://www.zgh.hr/default.aspx?id=9326>

39 Hrvatsko građevinsko asfaltno poduzeće djeluje od 1890. Poduzetnik Antun Res (izvodač brojnih zgrada u Zagrebu prve polovice 20. st.) preuzima poduzeće koje prebista u tvornicu građevinskog materijala pod imenom Industrijsko i građevinsko poduzeće Antun Res, s gotovo 300 zaposlenih i podružnicom u Ljubljani. Tvornički sklop na Radničkoj cesti napušten je 1994.

40 Prema paradigmi o 'tri urbanizma' autora Douglasa Kelbauga. [KELBAUGH, 2001.]

41 PALADINO, 2009/2010: 163; PALADINO, 2011: 744-745; PALADINO, 2013: 321. Tvornica papira adaptacija je i dogradnja Gradske živodernice za potrebe Tvornice papira, s novim gradnjama ostvarena 1894.-1895., a 1905. bila je potpuno dovršena prva etapa gradnje prema projektima arhitekata Hönigsberga i Deutscha. Zbog poratnih modernizacija i adaptacija (Lav Horvat i dr.) ostala je znatno izmijenjena izvornoga industrijskoga graditeljskog sklopa.

42 Autori obnove: Brigada arhitekti, interijer, 2013.: Damjan Geber, David Kabalin, Marina Brletic, Kristina Jeren, Lorenzo Cetina, Marija Šarusic; dizajner Simon Morasi Pipercic.

43 „Iconic Awards prvo je neutralno međunarodno natjecanje fokusirano na interakciju arhitekture i dizajna kao disciplina, razmatrajući njihovu integraciju u urbanom, kulturnom i ekonomskom kontekstu. Tako su Iconic Awards žiriju, osim građevine kao takve, jednako važni i detalji, materijali, dorade te način na koji prostor komunicira poruku.” [http://bruketa-zinic.com/hr/2015/07/14/zagrebacka-tvornica-toalet-papira-uz-crkvu-u-st-moritzu/]





SL. 14. AGENCIJA BRUKETA&ŽINIC OM (BRIGADA ARHITEKTI) U PROSTORU BIVSE TVORNIČE PAPIRA NA ZAGREBAČKOJ ZAVRTNICI (NAGRADA „ICONIC AWARDS“ U KATEGORIJII KORPORATIVNIH INTERIJERA ZA KONCEPT KREATIVNOGA I EKONOMIČNOGA UREDSKOGA PROSTORA)
FIG. 14. BRUKETA&ŽINIC OM AGENCY (BRIGADA) IN A FORMER PAPER FACTORY IN ZAVRTNICA, ZAGREB (AWARDED BY THE ICONIC AWARDS COMPETITION JURY IN THE CORPORATE INTERIOR CATEGORY FOR THE CONCEPT OF A CREATIVE AND ECONOMICAL OFFICE SPACE)

da, koji se razvio uz prvu izvedenu željezničku prugu u Zagrebu. I danas ga obilježava isprepletanje zona industrijskih sklopova, vojarni i stanovanja. Obnovi izvorne jahaonice odnosno skladišta TKZ-a prethodila je preventivna zaštita 2003. godine i konačno zaštita, odnosno registracija povijesnog i građevinskog sklopa 2005. godine⁴⁴, što ukazuje na sve intenzivniji doprinos Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu u očuvanju zagrebačkoga industrijskog naslijeđa recentnih godina.

Unatoč brojnim devastacijama industrijskoga naslijeđa, Zagreb obilježava i široka skala ostvarenja i prenamjena napuštenih tvorničkih sklopova. Inicirane su prenamjenom napuštene Kožare (Tvornica kože) u Medvedgradskoj ulici za današnju Gliptoteku HAZU 1937.-1945. godine, koja je ostvarena s minimalnim intervencijama. Prenamjena zagrebačkoga industrijskog sklopa za kulturne svrhe, odnosno izložbene prostore, predstavlja avangardni primjer i u svjetskim i europskim relacijama. Osvijestimo tu činjenicu, na koju Zagreb treba biti ponosan. Upravo potaknuti i inspirirani takvom baštinom, s osobitom pažnjom pristupimo očuvanju i obnovi sklopova sačuvanoga industrijskoga graditeljskog naslijeđa.⁴⁵

• **Referentni europski primjeri obnova industrijske baštine** – Radi ilustriranja mogućih i poželjnih scenarija obnove sažeto su prezentirani i neki od najznačajnijih zapadnoeuropskih primjera obnove napuštenih industrijskih sklopova, pa čak i cijele regije. Velikim potencijalom koji ti prostori imaju i oplemenjeni kreativnom intervencijom arhitekata, oni oplemenjuju postindustrijski grad i regiju, polučuju najviše strukovne nagrade i transformiraju postindustrijske sklopove u generatore gospodarske moći – žarišta urbanih prostora i identiteta grada 21. stoljeća.

Obnova zgrada tehničke kulture za potrebe Galerije Tate ima istaknut doprinos u kontekstu afirmiranja djelatnosti interdisciplinarne grane industrijske arheologije. Svjetski su poznati primjeri obnova zgrada tehničkog naslijeđa u Liverpoolu 1988. i Londonu 1994.-2000. za izložbene prostore ove istaknute in-

stitucije. Njena zbirka obuhvaća britanske umjetnine od 1500. godine te bogatu zbirku moderne i suvremene umjetnosti internacionalnih umjetnika. Skladišne zgrade na Albert Docku na obali u Liverpoolu prenamijenjene su za potrebe Tate Gallery 1988. godine prema projektu Jamesa Stirlinga. Istaknuti je to primjer obnove industrijskog naslijeđa za kulturne svrhe, koji će prethoditi obnovi napuštene termoelektrane u središtu Londona za drugu, sestrinsku instituciju Tate Gallery. Elektrana Bankside izgrađena je nakon Drugoga svjetskog rata zbog potreba opskrbe električnom energijom. Lokacija na rijeci Temzi, na mjestu uništenom njemačkim bombardiranjem tijekom Drugoga svjetskog rata, nasuprot katedrali St. Paul, izazvala je u doba gradnje 1947.-1952. (1960.) velike proteste javnosti. Stoga je i visina velikoga dimnjaka limitirana visinom kupole katedrale sjeverno od rijeke Temze. Njezin je projektant Sir Giles Gilbert Scott, autor katedrale u Liverpoolu, Bathersea Power Station i karakteristične telefonske govornice.

Elektrana je prestala s radom 1970-ih zbog poskupljenja goriva nakon naftne krize. Uslijedila je karakteristična faza s nizom varijacija na temu, nakon gubitka primarne funkcije industrijskih zgrada i konačne obnove. Impresivna struktura postupno je propadala, a Gradska uprava odbila ju je zaštititi. Bučne debate o njejoj sudbini kulminirale su 1993. emisijom BBC-ja, koja je posljedično dovela do odluke o kupnji napuštene elektrane od strane Tate Gallery. Godine 1994. raspisan je arhitektonski natječaj.⁴⁶ Pristigli radovi nudili su širok splet rješenja koja su zadirala u postojeću strukturu, što je bilo omogućeno činjenicom da elektrana nije bila zaštićena kao vrijedna graditeljska baština.⁴⁷ Švicarski dvojac arhitekata Jacques Herzog i Pierre de Meuron, impresionirani strukturom elektrane od opeke, za razliku od ostalih laureata, svoju su intervenciju sveli na minimum. Zadijvljeni njezinom snagom, pribjegli su, kako sami

SL. 15. LAUBA – KUĆA ZA LJUDE I UMJETNOST U PROSTORU NEKADAŠNJEGA TEKSTILNOG SKLADIŠTA U ZAGREBU (NAGRADA „BERNARDO BERNARDI“ 2011.; ALENKA GACIĆ-POJATINA, BRANKA PETKOVIC, ANA KRSTULOVIC I MORANA VLAHOVIC)

FIG. 15. LAUBA – PEOPLE AND ART HOUSE IN THE FORMER TEXTILE WAREHOUSE, ZAGREB (2011 BERNARDO BERNARDI AWARD, ALENKA GACIĆ-POJATINA, BRANKA PETKOVIC, ANA KRSTULOVIC AND MORANA VLAHOVIC)



⁴⁴ PALADINO, 2009./2010: 157

⁴⁵ Prije nego što je prekasno, o čemu svjedoči primjer srušene zgrade Paromlina.

⁴⁶ Tate Modern u Londonu: natječaj 1994.-1995., projekt Herzog & de Meuron 1995.-1997., izvedba 1998.-2000.

⁴⁷ Spomenimo projektna rješenja Tadaa Anda, Davida Chipperfielda, Rafaela Monea, Rema Koolhaasa, Renza Piana, te laureata Herzoga & de Meurona. [MOORE, et al., 2000: 18-19]

⁴⁸ „Our strategy was to accept the physical power of Bankside's massive mountain-like brick building and to even enhance it rather than breaking it or trying to diminish it. This is a kind of Aikido strategy where you use your enemy's energy for your own purposes. Instead of fighting it, you take all the energy and shape it in unexpected and new ways.” The Pritzker Architecture Prize, Jacques Herzog and Pierre de Meuron, 2001., Laureates (Biography) [http://www.pritzkerprize.com/]

⁴⁹ Poveznicu toga ulaza i sjevernije katedrale sv. Paula ostvarila je realizacija Millenium Bridgea arhitekta Sir Normana Fostera.

navode, tehnikama koje koriste aikido- borci, koji u borbi neprijateljevu snagu koriste na nepredvidive načine, a ne jednostavno suprotstavljanjem.⁴⁸ Minimalistička intervencija u eksterijeru zgrade uključivala je jedino adiciju translucentnoga izduženog aneksa na krovnoj etaži i decentnog akcenta na vrhu dimnjaka. Glavne prilazne osi artikulirane su sa sjevera, pored dimnjaka na koti terena⁴⁹, i sa zapada pjesačkom rampom koja se spušta u veliku halu turbina.⁵⁰ Prostor hale turbina, kote poda ispod kote površine Temze, proteže se i punom visinom zgrade te predstavlja poveznicu s mjerilom Londona.⁵¹ Gotovo polujan karakter prostora dominira cijelom zgradom te sadržajno i oblikovno predstavlja svojevrsan dnevni boravak grada oplemenjen frekventnim izmjenama umjetničkih performansa. Dostupan je svima jer je recentno ulaz u muzejske institucije Londona besplatan pa time nudi kvalitetno i sadržajno provođenje slobodnoga vremena svim slojevima pučanstva i brojnim turistima. To je vid oplemenjivanja prostora i sadržaja suvremenoga grada koji je uzor svima.

Obnova devastirane regije Ruhr u Njemačkoj svjetski je poznat primjer koji obuhvaća jednu od najvećih konurbacija uz rječicu Emscher u pokrajini Sjeverna Rajna – Vestfalija. Intenzivni proces industrijalizacije započet u drugoj polovici 19. stoljeća, okončan je do početka 1970-ih godina. Velika gospodarska kriza, nezaposlenost i pejzaž obilježen napuštenom teškom industrijom i rudnicima, nakon niza nedoumica doveli su do obnove u sklopu IBA Emscher Parka. Vlasti su prethodno otkupile napuštene industrijske komplekse, uslijedila je zaštita te je u sklopu desetogodišnjeg procesa usmjerenog na urbanu, kulturnu, gospodarsku i socijalnu obnovu regije rezultiralo međunarodnom izložbom graditeljstva 1999. godine (*Internationale Bauausstellung*). Projekti su tematski grupirani u osnovnim grupama: Krajobrazni park Emscher, Ekološka obnova Emscher sustava,

⁵⁰ Za hlađenje turbina na koti ispod kote Temze korištena je voda rijeke.

⁵¹ U sjevernome uzdužnom traktu uz dimnjak, uz prostore bojlera elektrane smješteni su izložbeni prostori, prostor za članove i restoran na vrhu. Južni zid bojlerskih prostora artikuliran je kao izlog različitih prostora iza njega, s nastojanjem arhitekata da se muzej ne prezentira pomoću maketa, nego da se posjetiteljima otkriva u svojem tijelu, sagledivom iz hale turbina. Južni aneks piramidalne forme izdize se iznad tri kružna spremnika plina u podrumu te je prema projektu izvornoga dvojca pred dovršetkom.

⁵² *** 1999.

⁵³ Rudarski sklop realiziran je 1930-ih prema projektu arhitekata Fritza Schuppa i Martina Kremmeera, a inspiriran je tradicionalnom *fahwerk* konstrukcijom, izveden od čelične konstrukcije s ispunom od opeke, na tradiciji Bauhausa.

⁵⁴ SAANA potpisuje realizaciju obrazovne institucije *Zollverein* za menadžment i dizajn.



SL. 16. GLIPTOTEKA HAZU U NAPUŠTENJOJ TVORNICI KOŽA U ZAGREBU, 1937.-1945.

FIG. 16. GLYPHOTHÈQUE OF THE CROATIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS IN THE ABANDONED TANNERY AND LEATHER PRODUCTION FACILITY, ZAGREB, 1937-1945

Rad u parku, Gospodarski i socijalni impulsi za razvoj gradova, Stanovanje (novogradnje i obnove), Kultura industrije i turizam, te Umjetnost.⁵² U postindustrijskoj regiji Emscher kultura je prezentirana kroz 20 kulturnih ruta i 19 zarišnih točaka. U bogatoj mreži ističe se sklop Zeche Zollverein XII⁵³ u Essenu, koji je uvršten na listu svjetske baštine UNESCO-a 2001. godine. Za cijeli je sklop (uz rudarska okna i koksaru) s okolnim područjima na rubu Essena urbanistički Master plan izradio Rem Koolhaas (OMA), koji ističe karakter izvornih prostora, a nove programe predviđa u obodnim zonama.⁵⁴ Arhitekt Rem Koolhaas ujedno ostvaruje obnovu zgrade praonice ugljena (*Kohlenwasche*) u Centar za posjetitelje i Muzej Rajnske oblasti, restituirajući izvorne odrednice prostora te uzdižući kotu ulaza na kotu +24 m, s prilaznim eskalatorom koji je formom referentan postojećim konvejerima, a osvjetljenjem užarenim pecima regije. U kotlovnici rudnika interpoliran je Muzej dizajna, ostvaren prema projektu Sir Normana Fostera. Ostvarenje koje zadržava jedan postojeći boiler intaktnim, a u prostoru kotlovnice s preostalih pet bojlera minimalističkom intervencijom disponira dizajnerske artefakte – dobitnik je *Red Dot Awarda*. Ovi istaknuti arhitektonski primjeri obnove ilustriraju izuzetnu intervenciju koja je transformirala postindustrijsku regiju i novo kulturno područje – suvremenu konurbaciju (od 5 milijuna stanovnika) kojoj je 2010. dodijeljen i naslov Europske prijestolnice kulture.

U kontekstu tipologije klaoničkoga sklopa i stočne tržnice, uz niz europskih primjera kvalitetne obnove, u ovome su prikazu izdvojene intervencije na klaonicama u Parizu i Madridu. Natječaj iz 1984. godine za nekadašnji klaonički sklop na sjeveroistoku Pariza težio je formiranju urbanoga parka 21. stoljeća, različitog od dekorativnih parkova povijesnih razdoblja. Izniman odziv od čak 470 radova rezultirao je jednim od najvećih natječaja osamdesetih godina 20. stoljeća. Laureat Bernard Tschumi na prostoru La Villettea osmislio je park za 21. stoljeće, kao novo društveno poprište, mjesto raznovrsnih kulturnih, scenskih, rekreativnih i niza drugih događanja. Parkovnu površinu strukturirao



SL. 17. MATADERO, MADRID – KLAONIČKI SKLOP S POČETKA 20. ST., OBNOVLJEN PREMA NIZU NATJEČAJNIH PROJEKATA U ETAPAMA ZA POLIVALENTNI KULTURNI CENTAR

FIG. 17. MATADERO, MADRID – MEAT PACKING PLANT COMPLEX FROM THE EARLY 20TH CENTURY REVITALIZED IN STAGES AND CONVERTED INTO A MULTI-PURPOSE CULTURAL CENTRE ACCORDING TO A SERIES OF COMPETITION PROJECTS

SL. 18. LA VILLETTE, PARIZ – URBANI PARK 21. ST. NA PROSTORU BIVŠE KLAONICE (ARH. BERNARD TSCHUMI, 1984.-1987.), OBNOVA KLAONIČKE HALE ZA KULTURNE SVRHE, LA GRANDE HALLE LA GRANDE HALLE DE LA VILLETTE (ARH. BERDARD REICHEN I PHILIPPE ROBERT, 1985.-2007.)

FIG. 18. LA VILLETTE, PARIS – URBAN PARK OF THE 21ST CENTURY IN THE FORMER MEAT PACKING PLANT (ARCHITECT BERNARD TSCHUMI, 1984-1987), CONVERTED TO CULTURAL USES, LA GRANDE HALLE LA GRANDE HALLE DE LA VILLETTE (ARCHITECTS BERDARD REICHEN AND PHILIPPE ROBERT, 1985-2007)

je kroz karakteristične slojeve: Raster (120 m) koji formira 26 točaka (*Folies* – crvenih objekata u dekonstruktivističkom stilu), Linije – promenade i Površine, namijenjene tematskim vrtovima. Preostala klaonička hala (*La Grande Halle de la Villette*, 19. st.) tangentno je postavljena uz ulaznu promenu u park. Obnovljena je prema projektu francuskoga dvojca specijaliziranog na tom području, arhitekata Berdarda Reichena i Philippea Roberta (1985.-2007.). Klaonička hala iz 19. stoljeća koristi se za raznovrsna kulturna događanja: izložbe, promocije, koncerti i predstave. Varijabilni način korištenja omogućen je sustavom pokretnih pasarela i stubišta, koji omogućuju fleksibilno korištenje prostora za širok spektar raznovrsnih namjena.

Recentna iskustva obnove klaonice Matadero u Madridu (Luis Bellido, 1911.-1924.), koja se inicijalno od 1970-ih prenamjenjuje za kulturne i upravne svrhe – uza značajnu suradnju voditelja pojedinih institucija i umjetnika koje udodljuje te natječajnih laureata za svaku pojedinu halu – pokazuju kako se i sa skromnim financijskim sredstvima može očuvati sklop industrijske baštine i ostvariti njegova etapna obnova, a time i višeslojno oplemenjivanje prostora grada. Madridski primjer sklopa Matadero zorno ukazuje na potencijale i mogućnosti obnove i s ograničenim budžetom, uključivanjem stručnjaka interdisciplinarnih područja. Ujedno, tim su se ostvarenjem afirmirali mahom arhitekti mlade generacije koji ostvaruju ove parcijalne prostore: Galerija Intermediae (arh. Arturo Franco, Fabrice Van Teslaar i Diego Castellanos /projekt interijera/, 2007.), Central de Diseño (arh. José Antonio García Roldán, 2007.), Naves del Español (arh. Emilio Esteras i Justo Benito, 2007.), Radionica i ured uprave (arh.

Arturo Franco, 2010.), Trg i ulica Matadero (arh. Francisco Burgos i Ginés Garrido, 2011.), Hala 16 (arh. Alejandro Virseda, Jose Ignacio Carnicero i Ignacio Vila Almazan, 2011.), Cine-teca i kantina (arh. Jose Maria Churtichaga i Cayetana de la Quadra Salcedo, 2011.), te Glazbena hala (arh. María Langarita i Víctor Navarro, 2011.).⁵⁵ Posljednja navedena hala ujedno je i dobitnik nagrade „*Mies Van der Rohe*”. Hala Abierto X Obras ostavljena je intaktna nakon požara, bez intervencije 2007., kao pokazatelj izvornoga karaktera prostora u koji se interveniralo, a ujedno udodljuje brojne suvremene instalacije umjetnika.

Prenamjena sklopa Matadero za kulturne svrhe inicirana je sagledavanjem sklopa i u širem kontekstu Madrida, kao južni akcent pravca artikulirane kulturne osi grada koja povezuje muzejske institucije: Thyssen-Bornemisza Museum, Muzej Prado, Musée Reina Sofia i Caixa Forum (obnovljena elektrana Central Eléctrica del Mediodía za Muzej moderne umjetnosti prema projektu arhitekata Herzog & de Meuron, 2008.). Druga komponenta obnove Matadero sklopa jest afirmacija zapuštenoga prostora uz rijeku Manzanares na jugu i izgradnja novoga pješačkog mosta. Ujedno, ostvareno je i upuštanje jakoga prometnog koridora u toj zoni te artikuliranje pješačke setnice uz rijeku. Cijela intervencija uklapa se u potku nastojanja Madrida da se istakne kao novo kulturno središte.

Nova namjena zagrebačkog sklopa još je uvijek neizvjesna, dok s druge strane madridski primjer zorno ocrtava kvalitetnu i inovativnu obnovu. I dok je za zagrebački sklop predviđen raspis natječaja (ali i izgradnja do 9 katova visine), madridski je sklop obnovljen na temelju natječaja u sklopu izvornih gabarita.

Kompariranjem istovrsnih tipoloških primjera s početka 20. stoljeća (u Zagrebu i Madridu) nastoji se afirmirati još neiskorištene potencijale zagrebačkoga klaoničkog sklopa. Španjolski primjer ukazuje na činjenicu kako je sklop potrebno sagledavati u kontekstu širega gradskog prostora i afirmiranja još neiskorištenih prostornih mogućnosti ove obodne zone grada. Izuzetna inovativna i kreativna ostvarenja moguća su i s minimalnim financijskim ulaganjima, o čemu zorno govori recentni madridski primjer obnove koji je ostvaren etapno. S druge strane, skromne financijske mogućnosti naše sredine nikad nisu limitirale kreativnost arhitekata, već su poticajno djelovale na generacije arhitekata, stasali u zagrebačkoj školi arhitekture, u cijelom nizu kreativnih ostvarenja.

⁵⁵ <http://www.mataderomadrid.org/new-times-new-architecture.html>; AZI

⁵⁶ Zapadno od prikazanog sklopa dvojnoga karaktera – Gradske klaonice i stočne tržnice

ZAKLJUČAK

CONCLUSION

Sklop Gradske klaonice i stočne tržnice značajno je ostvarenje moderne arhitekture. Veličanstveni je to sklop, dosljedno izveden prema zamisli inicijalnoga projektanta Waltera Fresea, njemačkog arhitekta specijaliziranog na takvim tipologijama. Nadalje, rijetko je i jedinstveno arhitektonsko ostvarenje industrijske arhitekture međuratnog razdoblja u Hrvatskoj i jedno od vrlo ranih ostvarenja moderne na području Zagreba. Moderna arhitektura Gradske klaonice i nasuprotnog Veterinarskoga fakulteta te javna namjena i veliko mjerilo proizvodno-sajamskog sklopa i visokoškolske institucije značajno pridonose generiranju urbaniteta te jugoistočne periferne zone grada u inicijalnoj etapi, anticipirajući ono što se upravo događa danas – intenzivnu urbanizaciju i transformaciju zone uz Radničku cestu u tzv. novi zagrebački *city*.

Gašenjem sajamske funkcije i proizvodnje otvara se pitanje nove namjene klaonickoga sklopa na toj izuzetno atraktivnoj lokaciji. Ako se prisjetimo da su tijekom povijesti Zagreba iseljenja sajmišnih prostora s dotadašnjih lokacija omogućila formiranje novih gradskih trgova – žarišta javnoga života, jasan je potencijal te lokacije – nekadašnjega sajmišta uz Heinzelovu ulicu. Sva nekadašnja zagrebačka sajmišta zapravo su inicirala stvaranje novih žarišta grada Zagreba: sajam se selio s Markova trga i trga ispred katedrale na današnji Trg bana Jelčića, potom na Trg Ni-

kole Šubića Zrinskog (Zrinjevac), Trg maršala Tita, šire okruženje Trga kralja Petra Kresimira IV., te konačno uz Heinzelovu ulicu. Stoga ne iznenađuje i aktualna konverzija zone uz obližnju Radničku cestu u svojevrsan novi zagrebački *city*.⁵⁶ Upravo zbog vrijednosti te lokacije potrebno je afirmirati i kod stručne i kod šire javnosti značenje zaštićenoga industrijskog sklopa nekadašnje Gradske klaonice i stočne tržnice.

I premda je šira javnost podložna predrasudama o značenju napuštene klaonice i potencijalu takvoga industrijskog sklopa, splet prikazanih obnova napuštenih industrijskih sklopova uz užu lokaciju i na području Zagreba i Europe zorno ilustrira iznimne potencijale koje ti prostori imaju. Negativne konotacije o napuštenom sklopu Gradske klaonice, koje dio šire javnosti u Zagrebu možda ima, može razbiti nekoliko pozitivnih primjera prenamjena napuštenih industrijskih sklopova u Zagrebu, od Gliptoteke HAZU do recentnog primjera Laube – kuće za ljude i umjetnost, koje djeluju upravo u nekad napuštenim industrijskim sklopovima Zagreba. Treba nadići predrasude i reagirati što prije kako bi se izbjegla sudbina srušenoga Paromlina, kojem čak ni činjenica zaštite nije pomogla da opstane i dočeka obnovu u izvornom gabaritu. Cijeli niz kvalitetnih primjera obnova klaonickih sklopova u Europi očito svjedoči o kvalitetama te tipologije i iznimnim mogućnostima za formiranje novih sadržaja unutar postojećih industrijskih sklopova, izuzetnih morfoloških vrijednosti.



SL. 19. TATE MODERN – VELIKA HALA TURBINA (ARH. HERZOG & DE MEURON, 1994.-2000.) IZVORNO ELEKTRANA BANKSIDE (SIR GILES GILBERT SCOTT, 1947.-1952. /1960./), LONDON

FIG. 19. TATE MODERN – GREAT TURBINE HALL, (ARCHITECTS HERZOG & DE MEURON, 1994-2000), ORIGINALLY BANKSIDE POWER PLANT (SIR GILES GILBERT SCOTT, 1947-1952 /1960/), LONDON

LITERATURA

BIBLIOGRAPHY

1. BARIŠIĆ, Z. (2002.), *Zgrade za obrazovanje u opusu arhitekta Zvonimira Vrklijana*, magistarski rad, knjiga I i II, Arhitektonski fakultet, Zagreb
2. BARIŠIĆ MARENIĆ, Z. (2004.), *Sklop Veterinarskog fakulteta arhitekta Zvonimira Vrklijana; Antologijski primjer u kontekstu izgradnje modernog Zagrebackog sveučilišta*, „Prostor”, 12 (2 /28/): 167-177, Zagreb
3. BARIŠIĆ MARENIĆ, Z.; MEDAK, M. (2008.), *Zavod za proizvodnju lijekova u Kalinovici (Institute for Medicine Manufacturing in Kalinovica)*, „Kvartal – kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj”, 5 (3): 16-20, Zagreb
4. BARIŠIĆ MARENIĆ, Z. (2007.), *Sklop Veterinarskoga fakulteta*, u: *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih / Modern Architecture in Croatia 1930's* [ur. RADOVIĆ MAHEČIĆ, D.], Školska knjiga i Institut za povijest umjetnosti, 325-328, Zagreb
5. BARIŠIĆ MARENIĆ, Z.; ŠEPIĆ, Lj.; UCHYTIL, A. (2011.), *The Problem of Reconstruction and Revitalization of Industrial Heritage Buildings in Zagreb, Croatia*, u: *Building Materials and Building Technology to Preserve the Built Heritage*, Vol. 2, Part 1, Heft 36; zbornik radova međunarodnog kongresa [ur. DROCHYTKA, R.; BOHUS, S.], Technische Universität Brno, Fakultät für Bauingenieurwesen; Wissenschaftlich-Technische-Arbeitsgemeinschaft für Bauwerkserhaltung und Denkmalpflege e.V., 61-68, Brno
6. BARIŠIĆ MARENIĆ, Z. (2015.), *Industrijsko naslijeđe Zagreba – identitet, urbanitet, mogućnosti / Zagreb Industrial Heritage – Identity, Urbanity, Potentials*; u: *International Scientific Conference – possibilities for Spatial and Economic Development / Prostorne i razvojne mogućnosti kulturnog naslijeđa*, zbornik znanstvenog skupa, 346-351, Zagreb
7. ČORAK, Ž. (1981.), *U funkciji znaka – Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb
8. FRESE, W. (1932.a), *Klaonica i stočna tržnica grada Zagreba*, „Građevinski vjesnik”, Nakladni konzorcij stručne literature, 1 (3): 37-42, Zagreb
9. FRESE, W. (1932.b), *Klaonica i stočna tržnica grada Zagreba (svrsetak)*, „Građevinski vjesnik”, Nakladni konzorcij stručne literature, 1 (4): 53-57, Zagreb
10. KNEŽEVIĆ, S. (1992.), *Regulatorna osnova Milana Lenčića za dio Zagreba od željezničke pruge do rijeke Save iz 1907.*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti”, 16: 169-197, Zagreb
11. KNEŽEVIĆ, S. (2011.), *Zagreb: grad memorija art*, Meandarmedia, Zagreb
12. LASLO, A. (2011.), *Gradska klaonica i stočna tržnica*, u: *Arhitektonski vodič Zagreb, 1898.-2010.*, Arhitektst, DAZ, 23, Zagreb
13. MOORE, R.; RYAN, R. (2000.), *Building Tate Modern, Herzog & de Meuron Transforming Giles Gilbert Scott*, Tate Gallery Publishing, London
14. PALADINO, Z. (2009./2010.), *Zastita zagrebacke industrijske bastine izradbom konzervatorskih*

elaborata Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, „Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske”, 33/34: 147-172, Zagreb

15. PALADINO, Z. (2011.), *Lavoslav Horvat: Arhitektonsko djelo 1922.-1977.*, disertacija, Filozofski fakultet, 744-745, Zagreb
16. PALADINO, Z. (2013.), *Lavoslav Horvat: Kontekstualni ambijentalizam i moderna*, Meandar Media i HAZU, 321, Zagreb
17. PREMIER, T. (1983.), *Industrijska arhitektura između dva svjetska rata*, „Čovjek i prostor”, 30 (8): 32, Zagreb
18. PREMIER, T. (2015.), *Industrijska arhitektura*, u: *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata. Nova tradicija*, EPH Media, 134-138, Zagreb
19. SIEWERT (1933.), *Der neue Schlacht- und Viehhof in Zagreb*, Architekt BDA Walter Frese, Berlin-Grunewald, „DBZ – Deutsche Bauzeitung”, Deutschen Ausschusses für Wirtschaftlichen Bauen, 2, 35-42, Berlin
20. ŠEPIĆ, Lj. (2010.), *Željeznica kao generator razvoja industrijskih zona u Zagrebu*, 3. Međunarodna konferencija o industrijskoj baštini, pod motom: Rijeka, povijesno prometno raskršće Mediterana i Europe, zbornik radova [ur. SMOKVINA, M.], Pro torpedo, 239-249, Rijeka
21. UCHYTIL, A.; BARIŠIĆ MARENIĆ, Z.; KAHROVIĆ, E. (2007.), *Leksikon arhitekata Atlasa hrvatske arhitekture 20. st.*, Arhitektonski fakultet, Zagreb
22. VRKLIJAN, Z. (1995.), *Izgradnja Veterinarskog fakulteta*, u: *Sjecanja*, Sveučilište u Zagrebu, 159-162, Zagreb
23. *** (1994.), *Zagreb na geodetsko-katastarskim zemljovidima i u zemljišnim knjigama*, Gradski zavod za katastar i geodetske poslove, Zagreb
24. *** (1999.), *IBA '99 Internationale Bauausstellung Emscher Park*, Katalog der Projekte
25. *** (2011.), *Zastita/preservation*, „Čovjek i prostor”, 57 (682/683), tematski broj, Udruženje hrvatskih arhitekata, Zagreb
26. *** (2015.), *Rethinking Industrial Sites, stručno-znanstvena analiza prostornih mogućnosti kompleksa nekadašnje Gradske klaonice i stočne tržnice u Zagrebu*, Muzej grada Zagreba, Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj Grada, Zagreb

IZVORI

SOURCES

ARHIVSKI IZVORI

ARCHIVE SOURCES

1. Arhiv znanstvenog istraživanja uz potporu Sveučilišta u Zagrebu: Značaj industrije u kontekstu hrvatske moderne arhitekture, Arhitektonski fakultet, Zagreb, 2015. [AZI]
2. Arhiva autorice

INTERNETSKI IZVORI

INTERNET SOURCES

1. KELBAUGH, D. (2001), *Three Urbanisms and the Public Realm* (invited paper), Proceedings: 3rd International Space Syntax Symposium, pp. 14.1.-14.8, Atlanta, http://www.ucl.ac.uk/bartlett/3sss/papers_pdf/14_kelbaugh.pdf

2. MATEJČIĆ, B.: *Industrijska bastina dobro gori*, <http://pogledaj.to/arhitektura/industrijska-bastina-dobro-gori/>
3. Galerija nepokretnih kulturnih dobara grada Zagreba, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode <http://www1.zagreb.hr/Galerija-kd.nsf>
4. GUP Zagreb, [http://www1.zagreb.hr/zagreb/slglasnik.nsf/52e5cbe929e7b66fc125696500452b27/fc7bc5b1e3f36f97c12573a90032dc3d/\\$FILE/Odluka%20o%20dono%C5%A1enju%20Generalnoga%20urbanisti%C4%8Dkog%20plana%20grada%20Zagreba.pdf](http://www1.zagreb.hr/zagreb/slglasnik.nsf/52e5cbe929e7b66fc125696500452b27/fc7bc5b1e3f36f97c12573a90032dc3d/$FILE/Odluka%20o%20dono%C5%A1enju%20Generalnoga%20urbanisti%C4%8Dkog%20plana%20grada%20Zagreba.pdf)
5. *** (2013.), *Odluka o izmjenama i dopunama Odluke o donošenju Generalnoga urbanističkog plana grada Zagreba*, 7 (28.3.), <http://www1.zagreb.hr/slglasnik.nsf/VPD/C54716268DA1E967C1257B3C003F85C4?OpenDocument>
6. Martičeva-Zagrepčanka – javni natječaj za davanje u zakup poslovnih prostora, <http://www.zgh.hr/default.aspx?id=9326>
7. <http://bruketa-zinic.com/hr/2015/07/14/zagrebacka-tvornica-toalet-papira-uz-crkvu-u-st-moritzu/>
8. The Pritzker Architecture Prize, Jacques Herzog and Pierre de Meuron, 2001 Laureates (Biography), <http://www.pritzkerprize.com/>
9. Matadero Madrid, Centro de Creacion Contemporanea, New Times – New Architecture, <http://www.mataderomadrid.org/new-times-new-architecture.html>
10. <https://earth.google.com>
11. <http://wsimag.com/es/cultura/12505-un-matadero-muy-vivo>
12. <http://www.clemilletinternational.com/>
13. <http://www.documentalarcadioliveres.org/>

IZVORI ILUSTRACIJA

ILLUSTRATION SOURCES

- SL. 1. FRESE, 1932.a: 42
- SL. 2. *** 1994: 101; <https://earth.google.com> (dopuna: autorica)
- SL. 3. FRESE, 1932.a: 38
- SL. 4. FRESE, 1932.a: 39
- SL. 5. SIEWERT, 1933: 35
- SL. 6. FRESE, 1932.b
- SL. 7. SIEWERT, 1933: 38
- SL. 8. SIEWERT, 1933: 38
- SL. 9. SIEWERT, 1933: 37
- SL. 10. <http://pogledaj.to/arhitektura/industrijska-bastina-dobro-gori/> (Foto: D. Geber)
- SL. 11. Foto: autorica
- SL. 12. FRESE, 1932.b: 55
- SL. 13. Foto: autorica
- SL. 14. Arhiv znanstvenog istraživanja
- SL. 15. www.lauba.hr
- SL. 16. Foto: autorica
- SL. 17. <http://www.documentalarcadioliveres.org/>; <http://wsimag.com/es/cultura/12505-un-matadero-muy-vivo>
- SL. 18. <http://www.clemilletinternational.com/>; Foto: autorica
- SL. 19. Foto: autorica

SAŽETAK

SUMMARY

CITY MEAT PACKING PLANT AND CATTLE MARKET IN ZAGREB
DESIGNED BY THE ARCHITECT WALTER FRESE

Industrial architecture has become a vital issue in the last few decades in the context of an interdisciplinary-based approach to industrial archaeology. Production facilities have been left to decay after they had fallen into disuse. Until their conversion to new uses they are left in some sort of "void". They are used temporarily, often as cultural event venues. This, however, indicates that they do have the potential to be put to new permanent uses. This segment of the heritage is gradually being re-evaluated and increasingly registered as the protected world heritage by the UNESCO.

The southeastern periphery of Zagreb along Radnička street, south from the railway, was designated as the city's industrial zone in the early 20th century. The German architect Walter Frese was commissioned by the mayor Vjekoslav Heinzel to design a complex that would accommodate the City market and cattle fair. The complex was built between 1928 and 1931 under the supervision of the designer himself, the architect Ivan Zemljak and with consultative services offered by Peter Behrens who was staying in Zagreb at the time working on the addition and redesign of the Feller House on the central city square (Ban Jelačić square). The year 1928 was a breakthrough in the history of Zagreb's modern architecture since it was then that the first houses were designed and built according to the principles of modern architecture.

According to Frese's design, a large plot measuring 400x260 m was divided into two zones: the cattle market and fair to the south and the meat packing plant to the north in the rear part of the plot. With an orthogonal structure of the halls on the ground-floor level, the plant, visually dominated by a chimney stack and a tall water tower, gradually rises to the north side. The accessory buildings housing administrative offices and laboratory were accessed from Heinzelova street. They were carefully designed to fit the surroundings and tradition as required by the City authorities. The concept of the whole project was based on a similar project by Frese built in Bochum, Germany. However, some

novelty was introduced. The suspended transport rail system and 36 cranes in the interior, partly preserved until today, were based on the design of Skoda factory in Czech Republic. A thoughtful and successful blend of two opposite concepts was achieved: on the one side the architecture near the entrance zone based on tradition and in harmony with the local ambience and on the other, the avant-garde architecture of the industrial area. The two are separated by an exceptional landscaped park. In the same street (Heinzelova), opposite the City meat packing plant, a pavilion complex of the Faculty of Veterinary Medicine, designed by prof. Zvonimir Vrkljan, was built between 1937 and 1962 in several stages. The modern architectural concept of a complementary higher education institution was a major contribution to the urban design of Zagreb's periphery.

The meat packing plant shut down in 2000 and was left abandoned. Yet, in the last 15 years it has been the venue of many concerts, exhibitions, performances and lectures but it has been occasionally also occupied by squatters. Minimal intervention is needed to adapt the complex for temporary reuse. This so-called "bottom-up" approach can potentially provide long-term or even permanent solutions. The meat packing plant, as designated in the master plan of Zagreb, is situated in a mixed-use (predominantly business-oriented, M2) zone planned to be laid out after a competition. According to recent alterations and additions to the master plan, there is a possibility of building multi-storey buildings (taller than nine-storeys). The meat packing plant has been a listed complex registered as Industrial landscape since 2004.

The southeastern periphery of Zagreb has been reserved for industry since the beginning of the 20th century. Nowadays, these halls are no longer used for their original purpose. Some of them have been devastated or they gradually deteriorated while some were spontaneously or thoughtfully converted to new uses. In this context some successful conversion projects are worth mentioning of which

a notable example is the conversion of the former paper factory in Zavrtnica into a design studio Bruketa&Žinić Om Agency.

Another successful project was Lauba – People and Art House converted from a former textile warehouse. The design team (Alenka Gacic-Pojatina, Branka Petkovic, Ana Krstulovic, and Morana Vlahovic) received the 2011 "Bernardo Bernardi Award" for the interior design of this complex. Another example, relevant in the world context, is an avant-garde conversion project of a tannery and leather production facility into a gallery (Glyphothèque of the Croatian Academy of Sciences and Arts, 1937-1945). With all these examples Zagreb City boasts a series of remarkable high-quality conversion projects of the former production facilities.

Among European examples of meat packing plant conversion projects, two examples are singled out in this paper.

The conversion project of La Villette in Paris was carried out on the basis of a large-scale international competition by mid 1980s. The award-winner Bernard Tschumi designed his park for the 21st century, a social venue of a contemporary city. And last but not least, the French duo Reichen and Robert converted a 19th century meat packing plant into a flexible cultural venue.

The disused meat packing plant in Madrid (Luis Belido, 1911-1924) has gradually undergone conversion processes since the 1980s. Some pavilions were renovated by the younger generations of architects after a series of competitions. This example shows that it is possible to preserve and renovate or convert an exceptionally valuable facility of industrial heritage with minimal investments.

This paper aims to draw attention to the need for a rapid renovation and conversion of a production facility in Zagreb as an outstanding achievement of modern architecture in the local context. Considering the examples from the past, each disused facility initiated the development of a new point on the contemporary map of Zagreb, namely, a public city square.

ZRINKA BARIŠIĆ MARENIĆ

BIOGRAFIJA

BIOGRAPHY

Dr.sc. **ZRINKA BARIŠIĆ MARENIĆ**, docentica, nositeljica je kolegija Industrijska arheologija, Hrvatski prostor i arhitektura – sjeverozapadna Hrvatska, te HPA – Zagreb na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Magistrirala je 2002. i doktorirala 2007. Dobitnica je Državne nagrade za znanost 2010. za *Leksikon arhitekata Atlasa hrvatske arhitekture XX. stoljeća* (sa: A. Uchytil, E. Kahrović). Autorica-kustosica je hrvatskog nastupa na 14. Venecijanskom bijenalu 2014., s temom: *Fitting Abstraction, 1914.-2014.* (izbornica K. Šerman). Radi na afirmaciji međunarodne suradnje matičnog fakulteta.

ZRINKA BARIŠIĆ MARENIĆ, Ph.D., Assistant Professor. She runs courses in Industrial Archaeology and Architecture in Croatian Regions – northwestern Croatia and Zagreb at the Faculty of Architecture in Zagreb. She received her M.Sc. degree in 2002 and her Ph.D. in 2007. She is the recipient of the 2010 State Science Award for her work on the *Lexicon of Architects – Atlas of the 20th Century Croatian Architecture* (with A. Uchytil, E. Kahrović). She was member of the Croatian team at the 14th Venice Biennale 2014 (with the topic: *Fitting Abstraction, 1914.-2014.*). She is in charge of the promotion of the Faculty of Architecture through international collaboration.

